

УДК 159.9

КУЧМАНИЧ І. М., ОТРЕП'ЄВА Г. Р.

Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського

ФЕНОМЕН ЗАЗДРОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розкрито основні підходи щодо інтерпретації феномену заздрості як складного комплексного почуття. Висвітлено механізми й етапи виникнення зазначеного феномену. Розглянуто характеристики заздрісної особистості. Проаналізовано основні функції заздрості.

Ключові слова: заздрість, заздрісна особистість, переживання, почуття.

Актуальність дослідження. Проблема заздрості у міжособистісній взаємодії суб'єктів належить до числа тих, які відносно нещодавно зайняли провідну позицію у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних психологів. Певний період часу феномен заздрості був предметом вивчення з боку філософії (Аристотель, Р. Декарт, Ф.Бекон, І. Кант, Ф. де Ларошфуко, Б.Спіноза та ін.). Перші, суто психологічні, розвідки з окресленої проблеми започатковані у працях М. Кляйн та К. Хорні. Наприкінці ХХ століття активізувались зусилля психологів щодо вивчення феномену заздрості. Зокрема, у працях С. Бондирєвої, К. Барретта, В. Лабунської, К. Муздибаєва, Д.Родін, А. Ротмана, П. Селовея, S. Bers, J. Rodin, M. Silver, J. Sabini та ін. висвітлено певні аспекти переживання та механізми виникнення окресленого почуття. Водночас, незважаючи на низку досліджень із проблеми, на сьогоднішній день у психологічній науці немає сталої думки щодо визначення терміну, виокремлення критеріїв та структури заздрості. Отже, **метою** статті є різнобічне висвітлення особливостей почуття заздрості, ґрунтуючись на існуючих у психології дослідженнях.

З великою долею вірогідності можна сказати, що заздрість переживала у житті кожна людина. Разом із тим, більшість людей соромляться зізнатися у власному переживанні цього почуття. З цього приводу вдало висловився Ф. де Ларошфуко, який зауважив: «Люди часто вихваляються найбільш злочинними пристрастями, але в заздрості – пристрасті несміливій та сором'язливій, ніхто не може зізнатися» [цит. по 7]. Причина криється в тому, що це почуття сприймається у суспільній свідомості як вада, недолік, що завжди супроводжується соціальним осудом. Таке ставлення до заздрості лежить у двох площинах: по-перше, релігійна традиція, у межах якої це почуття відноситься до числа найстрашніших гріхів; по-друге, заздрість спричинює появу негативних наслідків як в особистості, що її пере-

живає, так і у процесі міжособистісної взаємодії. Виходячи з того, що заздрість існує в масовій свідомості у вигляді соціально неприйнятної почуття і набуває яскраво вираженого негативного забарвлення, стає зрозумілим пригнічення, заперечення та маскуванню її переживання особистістю. Внаслідок чого і виникають певні труднощі у вивченні та виявленні особливостей її прояву на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях.

Існуючі дослідження з окресленої проблематики засвідчують, що немає однозначного підходу в тлумаченні феномена заздрості. У філософських трактатах Аристотеля панувала думка, що заздрість є неоднозначним явищем. Оскільки разом із негативною стороною є і позитивна, як от: неагресивні форми заздрості (наприклад, змагальна заздрість) мотивують самовдосконалення людей [7].

У роботах інших філософів заздрість розглядається як глобальне, універсальне, загальнолюдське явище, акцентується увага на її деструктивних функціях, на представленості в різних сферах спілкування у вигляді «нестерпного» захоплення досягненнями іншої людини, у прагненні володіти тим, що належить іншому, або в бажанні відібрати, привласнити досягнення іншого. Так, Ф.Бекон зазначав: «Хто не сподівається зрівнятися із ближнім у досягненнях, той намагається поквитатися із ним, наносячи збиток його благополуччю», підкреслюючи те, що заздрість може приймати будь-яку форму деструктивної поведінки [4, с. 401]. Агресивно-руйнівний поведінковий компонент окресленого почуття також визначений Р.Декартом: «Немає жодного пороку, який так шкодив би благополуччю людей, як заздрість, адже заражені ним не лише засмучуються самі, але і, як тільки можуть, перешкоджають радості інших» [6, с. 478].

У філософії Б.Спінози заздрість ідентифікується з ненавистю. Поглиблюючи погляди Б. Спі-

нози, Ф. де Ларошфуко у «Максимах» висловлює думку, що заздрість є ще більш непримиренною, ніж ненависть. І. Кант також вказував на руйнівний компонент цього почуття і зауважував: «Коли вона проявляється у вчинку (направленому на те, щоб позбавити блага іншого), вона називається чорною заздрістю, а в інших же випадках – просто недобррозичливістю (*invidentia*)» [7].

Отже, з філософських позицій, заздрість – це негативне почуття, яке приводить до руйнації самої особистості й міжособистісних стосунків.

Психологічний аналіз феномена заздрості також свідчить про неоднорідність почуття. Зокрема, К. Хорні розрізняла «нормальну заздрість» – коли акцентується увага на бажанні людини мати переваги щось, і «невротичну заздрість» – коли особистість шкодує про те, чого немає, водночас підкреслюючи переваги іншого [3]. М. Кляйн визначає заздрість як почуття гніву, що виникає у відповідь на можливість іншого володіти та насолоджуватись тим об'єктом, котрий є бажаним для самої особистості. Механізм виникнення заздрості, на думку багатьох психоаналітиків, криється в особливостях об'єктних стосунків (З. Фрейд, М. Кляйн, О. Кернберг).

Про роль протиріч у системі міжособистісних взаємин особистості як механізмах виникнення заздрості писали й інші психологи – А. Адлер, У. Джемс, В. М. Мясищев, Е. Фромм, К. Юнг та ін. Вчені розвивали тезу про те, що поєднання завищеного рівня домагань, владолюбства, користолюбства з почуттям неповноцінності, приниженості, нікчемності, «посередності» призводить до формування такої системи стосунків з іншими, що включає переживання низки емоцій та почуттів (ненависті, ворожості, агресивності), серед яких є і заздрість.

Теоретичне осмислення феномена заздрості вказує на те, що це почуття є доволі складним за своєю структурою, неоднозначним за механізмом виникнення та більшою мірою негативним.

Визначаючи заздрість як складне негативне почуття, С. К. Бондирева звертає увагу на декілька вихідних положень щодо природи окресленого феномена.

Головною особливістю заздрості є непостійність конкретних об'єктів цього почуття – інших індивідів, яких багато;

Заздрять завжди людям, які є власниками деяких достоїнств або переваг. При цьому «інший» може бути реальною особою, або може лише передбачатися.

«Поле» заздрості дуже широке. Позаздрити можна будь-якому достоїнству (зовнішність,

розум, соціальне становище, успіх у справах) або майну, проте не як таким, що є, а лише як бажаним для присвоєння.

В основі заздрості лежить домінанта «мало»: скільки б у людини не було, все ж знайдеться в інших те, чому можливо позаздрити.

Для заздрості характерно поєднання оцінок полярного знаку: дещо чуже оцінюється дуже високо (воно іноді навіть виявляється для заздрісника необхідним), тоді як власник цього привабливого майна або достоїнства оцінюється негативно, і тим більш негативно, чим більш позитивно оцінюється його достоїнства [2].

Розвиваючи ідею про те, що почуття заздрості є тяжінням до того, що є привабливим, але недосяжним у певний момент для особистості, С. К. Бондирева робить висновок: заздрість – це змішане переживання тяжіння до привабливого предмета і негативізму до його власника. Відповідно, в межах одного і того ж переживання проявляють себе два протилежних по знаку відношення: позитивне – до предмету, негативне – до його власника. Таким чином, заздрість можна розцінити як особливого роду конфлікт відношень у душі заздрісника [2].

На думку Є. П. Ільїна, заздрість – це комплекс негативних емоцій (почуття роздратування, неприязні та ворожості та ін.), викликаний благополуччям, успіхом і перевагами іншої людини. К. Муздибаєв, відомий російський дослідник окресленого феномена, наголошує, що заздрість – це неприязно-вороже почуття, що виникає в ситуації, коли індивід не володіє тим, що є в іншого, пристрасно бажає мати цей предмет (якість, досягнення або успіх), або пристрасно бажає позбавити іншу людину предмета заздрості. Отже, як видно з запропонованих трактувань явище заздрості є доволі складним і проявляється на трьох рівнях: на рівні свідомості – це усвідомлення більш низького власного положення або статусу; на рівні емоційного переживання – почуття досади, роздратування або злості через таке положення речей; на рівні реальної поведінки – руйнування, усунення предмета заздрості [7].

Цікавим є питання виникнення заздрості в особистості. Отже, С. К. Бондирева зазначає, що заздрість з'являється внаслідок виникнення певного потребнісного стану. Втім, актуалізація цього стану не є суто індивідуальною та неповторною, а виникає внаслідок спостереження того, які потреби виникають в оточуючих і якими засобами для задоволення цих потреб вони користуються. Як зазначав К. Левін, виникнення потреби супроводжується накопиченням напруги і змушує особистість діяти певним чином зад-

ля її задоволення. Очевидно, що цей стан спочатку супроводжується переживанням деякого «позбавлення», оскільки потреби задовольняє інша людина, яка водночас є причиною (джерелом) цього «позбавлення». Таким чином, реагування на виникнення вже власної потреби й неможливість її реалізувати адекватним чином, може проявлятися у вигляді переживання заздрості. Так відбувається, коли предмет стає мотивом діяльності. І таке переживання заздрості супроводжується виключно негативними емоціями – від недоброзичливості до ненависті. А якщо і позитивними, то за зворотнім принципом: заздрісник може порадіти невдачі або нещастю об'єкта своєї заздрості [2].

Суголосить позиції С.К. Бондирєвої і теорія рівноваги відомого німецького психолога Ф. Хайдера. Він підкреслював, що людина може заздрити із-за речі, яка належить іншому, хоча раніше ніколи не мала потреби в ній і навіть не думала про неї. Тобто можна бажати чогось лише то, що воно є в іншого. Ф. Хайдер вважає, що мотивом у даному випадку є бажання однакової долі і рівних результатів [1].

Психічна структура заздрості має декілька компонентів, що до певної міри можуть вважатися й послідовними етапами у процесі виникнення цього переживання: приваблива річ (стимул для заздрості) → уявлення себе користувачем цієї речі (її власником), що наповнюється передчуттям задоволення від використання нею, → думка про неможливість отримати це задоволення «тут і тепер» шляхом безпосереднього привласнення цієї речі → персоніфікація перешкоди (та людина, яка володіє цим) → негативні емоції, звернені на неї (як перешкода) [2].

К. Муздибаєв виокремлює наступні компоненти заздрості, які водночас можуть слугувати для виокремлення етапів та детермінант досліджуваного переживання. Отже, ними є:

- соціальне порівняння («... У заздрості завжди прихованим є порівняння, а де неможливо порівняти, немає і заздрості», – писав Ф.Бекон);
- сприйняття суб'єктом переваги іншої людини;
- переживання почуття досади, засмучення, а відтак, і приниження з цього приводу;
- неприязне відношення або навіть ненависть до того, хто переважає;
- бажання або заподіяння йому шкоди;
- бажання або реальне позбавлення його предмета переваги [7].

Відомий радянський психолог О.М. Леонтьєв зауважував, що емоційне переживання заздрості

може виникати за трьох умов: по-перше – за наявності в індивіда протиріччя між якою-небудь значущою потребою і неможливістю її реалізації (дефіцит задоволення значущої потреби); по-друге – при порівнянні себе з іншою людиною, що успішно задовольняє цю потребу (соціальне порівняння); і по-третє – при невмінні, відсутності досвіду самореалізації: активних дій, що наближають людину до задоволення власних потреб (незрілі механізми саморегуляції) [1].

Як видно, К. Муздибаєв у запропонованій ним моделі, наголошує на тому, що переживання заздрості розпочинається з соціального порівняння. С.К. Бондарєва та О.М. Ленцьєв також підкреслюють важливість наявності в полі зору заздрісника іншої людини. Ю. М. Орлов із цього приводу зауважує: «Людина не може відчувати заздрість на самоті. Для цього їй потрібна інша людина, проте не будь-яка, а та, яку вона вважала б подібною і навіть рівною собі» [8, с.73]. Вчений також відзначає, що порівняння є звичайною для суспільства процедурою і наводить основні причини його виникнення:

- по-перше, порівняння приємне, оскільки воно може бути джерелом емоційного підкріплення почуття переваги над іншим;
- по-друге, порівняння є звичним, і дуже часто воно здійснюється автоматично. Акт порівняння необхідний у багатьох ситуаціях, коли людина приймає рішення і обирає найбільш сприятливе;
- по-третє, людина не розуміє і не замислюється над наслідками акту порівняння – людина не передбачає наслідків порівняння. Заздрість та пихатість є наслідками такого порівняння;
- по-четверте, суспільство штовхає людину на порівняння, оскільки завжди відбувається порівняння у родині, школі, на роботі, тому порівняння стає звичним.
- по-п'яте, порівняння є основною розумовою операцією, за допомогою якої працює мислення і здійснюється пізнання. Всі властивості об'єктів природи можливо досягнути лише у порівнянні. На результатах порівняння виникають і інші розумові дії: абстрагування, узагальнення, класифікація, оцінка і ін. Відмовившись повністю від порівняння, людина втратила би здібність до мислення [8].

З огляду на це, можемо зауважити, що незважаючи на певні позитивні моменти операції порівняння, у ситуаціях, коли таке порівняння загрожує Я-концепції людини, її самоповазі, виникає заздрість. Конфлікт базується, з одного боку, на неадекватній Я-концепції людини, а з другого

боку, на пильній увазі до успіхів оточуючих. Отже, порівняння є своєрідним пусковим механізмом розвитку почуття заздрості. З цього приводу вдало висловився Ю.М. Орлов: «Порівняння має бути доречним, інакше воно замість орієнтування і упевненості породжує конфлікт» [8, с. 77].

Однак, К. Муздибаєв справедливо зауважує, що виникнення заздрості у процесі порівняння можливо лише за однієї умови: оточення, з ким порівнює себе людина, має бути найближчим для неї. Оскільки саме «найближче оточення частіше за все є референтною групою, виступає у якості точки відліку, по відношенню до якої суб'єкт вимірює й оцінює власні досягнення та здобутки, невдачі та втрати» [7, с. 5]. Крім того, якщо соціальна дистанція між заздрісником та об'єктом заздрості є великою, то інтенсивність переживання зменшується або почуття не виникає взагалі.

Проте виникає справедливе запитання: які саме особистісні характеристики становлять підґрунтя для виникнення переживання заздрості. Очевидно, що людина, яка має негармонійну Я-концепцію, неадекватну самооцінку частіше концентрує увагу на власних невдачах. Так, дослідження Н.Б.Персіанової довели: інтерналі і люди, що мають високу самооцінку, менше заздриять, ніж екстернали й ті, що мають низьку самооцінку [5].

У цьому контексті цікавим є також підхід Г.Х. Зайдлера у межах психодинамічної теорії. Автор розробив концепцію для пояснення реакцій заздрості, згідно якої заздрість виникає разом із спробою відновлення приналежності, цілісності Я, нарцисичної всемогутності. Предмет заздрості, перш за все, переживається як суттєвий елемент індивідуальності, як особлива якість особистості. При цьому об'єкт заздрості (інша людина) – це не просто приклад для наслідування, а володар того, чого не вистачає самому заздрісникові, що немовби повинно належати йому і дозволить відновити втрачену всемогутність. Таким чином, суттєві елементи важливих та обов'язкових для себе цінностей і цілей, необхідних для ідеального відношення до себе, бачаться заздрісником у якостях іншої особистості або приписуються їй, але при цьому переживаються як частина себе і мають бути привласнені шляхом інтроєкції. Тобто заздрісника розривають суб'єктивні протиріччя. Він міг би сказати: «Я дещо не у собі, адже те, що для мене найважливіше – моя індивідуальність, – перебуває в іншій людині. Але я маю повне право претендувати на неї (*мою індивідуальність – примі-*

тка наша. – І.К., Г.О.) і прибрати зі свого шляху все, що віддаляє мене від предмета заздрості. Коли я знову зможу нею володіти, я буду господарем у власному домі й відновлю свій (всемогутній) світ» [1]. |

Отже, як видно, адекватні уявлення щодо власного Я, цілісність Я-концепції особистості, адекватна самооцінка унеможливають або зменшують переживання заздрості.

Крім того, ґрунтуючись на існуючих дослідженнях, К. Муздибаєв виокремлює інші особливості, як-от: низький рівень розвитку власних здібностей, честолюбність, пихатість, егоїстичність та бездіяльність особистості [7]. В.О. Гусова зазначає, що «вираженість» заздрості в людини пов'язана з соціальним статусом, агресивністю, ворожістю, високим рівнем конкуренції, продуктивністю [5].

Варто також зазначити, що неоднозначність та складність феномена заздрості проявляється в її функціях. На думку багатьох психологів, функції заздрості можливо розглядати у двох площинах: як з позитивного боку, так і з негативного.

З позитивного боку, функція заздрості полягає у створенні конкуренції між людьми у процесі досягнення цінностей. Якщо людина досягла стану, коли вона може пишатися собою, почуття заздрості зникає. У найбільш загальному плані заздрість сприяє регулюванню асиметричного положення між індивідами і між групами.

У фольклорі, у художніх творах всіх культур заздрість піддається осуду як деструктивна сила, тобто сила, що несе руйнування, розлад, конфлікти. Тому, суспільством прийнято сприймати заздрість як негативний феномен. Німецький соціолог Г.Шоек, автор фундаментальної праці про заздрість пише: «Оскільки не може існувати абсолютно егалітарного суспільства, оскільки люди не можуть бути зроблені повністю рівними, якщо спільнота повинна бути взагалі життєздатною, заздріслива людина являється, за визначенням, запереченням будь-якого суспільства» [цит. за 7].

Заздрість однак не лише деформує цілісність соціальних систем, вносить конфлікти, вона також виконує стримувальну функцію у розвитку окремих особистостей, соціальних груп і соціуму в цілому. Через страх викликати заздрість не реалізуються плідні ідеї, не просуються достойні спеціалісти, прагнучи уникнути небажаної реакції заздрісних колег, робітники занижують свою трудову енергію та ентузіазм, приховують свої досягнення і т. ін.

З огляду на це, можна сказати, що заздрість служить і фактором стагнації, і фактором революції дій.

Важливо відмітити, що заздрість важлива і для самого індивіда. Хоча, здається, що заздрість виконує захисну функцію для особистості (маскування некомпетентності, прагнення до рівного положення і т. п.), вона прирікає заздріника на самотність, на поступову ізоляцію від оточуючих. Внаслідок чого, заздріник терпить особистісну деформацію: стає скритним, тривожним, жаліє себе, його охоплює почуття неповноцінності та невдоволення [7].

В результаті проведеного теоретичного аналізу можемо дійти висновку, що заздрість – складне за своєю структурою почуття, яке є важливим механізмом деструктивної поведінки. Незважаючи на виокремлення позитивних функцій заздрості (як компонент виникнення конкуренції, мотив змагальності), у суспільстві зазначене почуття переважно інтерпретують як негативне. Заздрість породжується відсутністю внутрішнього світоглядної та психологічної рівноваги, гармонії. Вона не виникає, або рідше виникає у незалежних, самодостатніх, неупередже-

них особистостей, що захоплені реалізацією власних життєвих цілей.

Список використаних джерел

1. Бондаренко О. Р. Психологическое консультирование: зависть и психическое здоровье / О.Р. Бондаренко, У. Лукан // Социология. Психология. Философия. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2008. — № 2 — С. 265—273.
2. Бондырева С.К. Чувство (психология и семантика): Учебное пособие / С.К. Бондырева, Д.В. Колесов. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2008. — 160 с. — (Серия «Библиотека студента»).
3. Бреслав Г.М. Психология эмоций / Г.М. Бреслав. — М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2004. — 544 с.
4. Бэкон Ф. Опыты, или наставления нравственные и политические. Сочинения в 2-х т./ Френсис Бекон. — М.: Мысль, 1978. — Т. 2. — С. 349—482.
5. Гусова В.А. Зависть как социальный феномен : автореф. дис на соискание уч. степени канд. философ. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / В.А. Гусова. — Москва, 2006. — 20 с.
6. Декарт Р. Страсти души. Сочинения в 2-х т. / Рене Декарт. — М.: Мысль, 1989. — Т. 1. — 654 с.
7. Муздыбаев К. Психология зависти / Куанышбек Муздыбаев // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18, №6 — С. 3 — 12.
8. Орлов Ю.М. Стыд, Зависть / Ю.М. Орлов. — М.: Слайдинг, 2005. — 96 с.

КУЧМАНИЧ И. Н., ОТРЕПЬЕВА А. Р.

ФЕНОМЕН ЗАВИСТИ КАК ОБЪЕКТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

В статье раскрыты основные подходы к интерпретации феномена зависти как сложного комплексного чувства. Отражены механизмы и этапы возникновения обозначенного феномена. Рассмотрены характеристики завистливой личности. Проанализированы основные функции зависти.

Ключевые слова: зависть, завистливая личность, переживание, чувство.

KUCHMANICH I. N., OTREPIEVA H. R.

THE PHENOMENON OF ENVY AS THE OBJECT OF PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

In the article the main approaches to the interpretation of the phenomenon of jealousy are observed as a complex feelings. The mechanisms and stages of envy are reflected. The personal characteristics envious person are considered. The main features of envy are analyzed.

Keywords: envy, envious person, experience, feeling.

Стаття надійшла до редколегії 14.02.2013 року.